

De ongeletterde middeleeuwen

VOOROORDELEN OVER ANALFABETISME

Over de middeleeuwen doen onuitroeibare vooroordelen de ronde. Eén van de hardnekkigsten is dat in deze periode van duizend jaar vrijwel niemand kon lezen of schrijven. Toch kent vrijwel iedereen de miniatures die in deze periode in handgeschreven boeken werden aangebracht, al was het maar in de vorm van de vele kerstkaarten die ieder jaar worden verstuurd. Waar komt het vooroordeel van de analfabete middeleeuwen vandaan?

De eerste bladzijde van een schoolboek uit de negende eeuw waaruit leerlingen in kloosterscholen de Latijnse grammatica leerden. Het vaak afgeschreven werk van de laatklassieke grammaticus Donatus begint met een grote initiaal. Iussen de regels en in de marge werd een uitgebreid commentaar geschreven door de schoolmeester(s) die het handschrift in hun onderwijs gebruikten. Uit: *Lumières de l'an mil en Orléans: Autour du millénaire d'Abbon de Fleury* (Turnhout 2004), p. 216. Het handschrift wordt bewaard als HS Orléans, Bibliothèque municipale, 296.

Lezen en schrijven zijn in de huidige samenleving vanzelfsprekende bezigheden. Om volop deel te kunnen nemen aan het maatschappelijke leven is een zekere mate van geletterdheid noodzakelijk. Die opvatting is zeker zo oud als de verlichting. Volgens Condorcet was de uitvinding van het alfabet verantwoordelijk voor de ontwikkeling van de wetenschap. Door het schrift zoals dat sinds de Griekse oudheid bekend was, werd vooruitgang mogelijk. Met de uitvinding van de drukpers in de vijftiende eeuw ontstond de publieke opinie, waardoor de machthebbers gecontroleerd werden. Volgens Malesherbes was het gedrukte woord 'een Tribunaal dat afhankelijk is van alle machten'.

De technologische ontwikkelingen in de communicatie werden sindsdien gezien als tekenen van vooruitgang. Binnen het grote verhaal van de geschiedenis zoals de verlichtingsdenkers het vertelden was de eerste breuk die van de uitvinding van het schrift. Voor die tijd was er geen geschiedenis, alleen maar voorgeschiedenis of prehistorie. Het geschreven woord was van een hogere orde dan het gesproken woord. Een volgende breuk werd ingeleid door de uitvinding van de drukpers. Deze ideeën zijn nog steeds gemeengoed. De ontwikkelingen in de twintigste

eeuw die leidden tot nieuwe, elektronische mogelijkheden om te schrijven en geschreven teksten op te slaan, konden moeiteloos in het bestaande schema worden opgenomen. Volgens velen is het elektronische woord immers te verkiezen boven het gedrukte woord, en opzoeken op het internet is zowel beter als sneller dan het opzoeken van informatie in gedrukte media.

Binnen dit grote verhaal van de geschiedenis der mensheid komen de middeleeuwen er bekaaid vanaf. Het alfabet werd ontwikkeld in de Griekse oudheid, de drukpers kan in verband worden gebracht met moderne ontwikkelingen zoals het humanisme, de renaissance en de reformatie. Het was bovendien betrekkelijk eenvoudig om voorbeelden te noemen van analfabeten in de middeleeuwen. Dat analfabetisme daarvoor en daarna ook veelvuldig voorkwam, leek niet ter zake te doen. Pas in de negentiende eeuw werd de bestrijding van het analfabetisme door algemene scholing een ideaal. Zelfs in onze tijd komen in het relatief geletterde Nederland veel analfabeten voor, en niet alleen onder allochtonen. Toch wordt analfabetisme in de beeldvorming vooral geassocieerd met middeleeuwse achterlijkheid.

Marco Mostert is hoogleraar middeleeuwse schriftcultuur aan de Universiteit Utrecht.

Miljoenen boeken

Het beeld van de ongeletterde middeleeuwen dient genuanceerd te worden. Volgens een recente, conservatieve, schatting van Eltjo Buringh zijn er rond de 700.000 handgeschreven boeken uit de middeleeuwen overgebleven. Op grond van statistische berekeningen weet hij aannemelijk te maken dat er in iedere eeuw tussen de vijftienvijftig en veertig procent van de handgeschreven boeken verloren is gegaan. Tussen 500 en 1500 moeten dus zo'n elf miljoen handgeschreven boeken zijn vervaardigd. In de periode tot de twaalfde eeuw werden deze boeken vooral geschreven in kloosters. De schriftcultuur was dus vooral daar zichtbaar waar dergelijke kerkelijke instellingen floreerden. Vanaf de twaalfde eeuw werden de steden en de daar gevestigde universiteiten geleidelijk steeds belangrijker in de boekproductie. Kennelijk had men in de steden steeds meer behoefte aan geschreven teksten. Het lijkt erop dat er ieder jaar meer boeken geproduceerd werden. In de middeleeuwen was het vrijwel onmogelijk om niet tenminste af en toe met handgeschreven boeken in aanraking te komen, al was het maar in de kerk. Hoewel de boeren op het platteland vooralsnog geen of weinig behoefte hadden om zelf te kunnen lezen en schrijven, wisten zij zeer goed de macht van het geschreven woord van God of van machthebbers op aarde te beoordelen.

Handgeschreven boeken waren waarschijnlijk een minderheid van de geschreven teksten die in omloop waren. Daarnaast waren er documenten die konden worden afgeschreven op een enkele geprepareerde dierenhuid of, alweer vanaf de twaalfde eeuw, op het geleidelijk ingevoerde van lommen gemaakte papier. Dergelijke documenten werden eerst opgemaakt om de rechten op grote domeinen vast te leggen, of om veranderingen in het eigendomsrecht te documenteren. In de vroege middeleeuwen werden oorkonden, net als handgeschreven boeken, vooral geschreven en gebruikt door de specialisten van het geschreven woord: door clerici, vooral monniken, en door de elites van de wereldlijke machthebbers. Dit veranderde in de twaalfde eeuw toen overal in Europa werd geëxperimenteerd met de vormen van de oorkonden. Ze werden door steeds grotere groepen gebruikt om hun rechten vast te (laten) leggen, liever dan te vertrouwen op het fysieke geheugen van degenen die aanwezig waren bij een eigendomsoverdracht. Getuigen sterven uiteindelijk immers. Ook de notities over het bezit die veel kloosters bijhielden op de schutbladen van hun boeken werden verwerkt tot rechtsgeldige oorkonden. In de dertiende eeuw leidde dit tot een explosie in de oorkondenproductie. Waar rond 1100 bijvoorbeeld in Holland oorkonden nog slechts sporadisch gezien werden, was het rond 1300 heel gewoon om

Een handgeschreven getijdenboek, gemaakt te Bourges rond 1540. Ook na de uitvinding van de boekdrukkunst bleef er een markt voor rijk uitgevoerde handschriften met devote teksten. Dit getijdenboek werd vervaardigd voor Jean Lallemant le jeune, seigneur van Marmagne. Hij liet er dertien bladgrote miniaturen in aanbrengen, gedecoreerde initialen en randversiering. De tekst is niet geschreven in de volkstaal, maar in het Latijn. Op de rechterbladzijde is het begin van de Boetepsalmen afgeschreven. In de miniatuur liet de opdrachtgever zichzelf afbeelden, gekleed in een haren hemd. De oud-testamentische koning David, die vaak bij het begin van de Boetepsalmen werd afgebeeld, is verdrongen naar de achtergrond. Uiteraard waren niet alle getijdenboeken zo luxueus uitgevoerd. Gedrukte devote boeken hadden in de zestiende eeuw bovendien het onderste segment van de markt definitief overgenomen.

Uit: *Schatten van de Koninklijke Bibliotheek: Acht eeuwen verluchte handschriften: Tentoonstelling in het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum / Museum van het boek 17 december 1980 – 15 maart 1981* (Den Haag 1980), No. 89 en p. XXIV. Het handschrift wordt bewaard als HS Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 74 G 38.

Een zilveren penny, geslagen in de naam van koning Alfred de Grote (871-899) te Londen. De koning is weergegeven naar een Romeins voorbeeld, waarschijnlijk uit de late vierde eeuw. Zeer waarschijnlijk was het de bedoeling om de koning zo in een Romeinse traditie te plaatsen. Zijn naam wordt gevolgd door het Latijnse woord voor koning, 'rex'. De naam van de plaats waar de munt geslagen werd, LVNDONIA, is weergegeven in de vorm van een monogram.
 (Uit: Ph. Grierson, *Münzen des Mittelalters* (München en Fribourg 1976), afb. 91 en 92. De munt wordt bewaard in Cambridge, Fitzwilliam Museum.)

△

op de markt een geschreven eigendomsbewijs te laten opstellen door een stadsschrijver. Deze ontwikkeling is overal in Europa ten noorden van de Alpen te zien; ten zuiden van de Alpen was het geschreven woord eigenlijk nooit weggeweest uit de stedelijke samenleving. Ook daar werd echter steeds meer geschreven. Dat betekende niet dat iedereen kon lezen en schrijven in de latere middeleeuwen, maar wel dat iedereen in aanraking kwam met het praktisch gebruik van het schrift in het maatschappelijke leven.

Handgeschreven boeken en documenten waren bovendien niet de enige teksten waarmee men in aanraking kwam. Er waren ook inscripties te zien. Monumentale inscripties op bouwwerken die nog uit de oudheid stonden, maar ook inscripties die in de middeleeuwen zelf werden aangebracht op gebouwen of op kleine voorwerpen, zoals sieraden en wapens. Die inscripties zorgden ervoor dat de herinnering aan de maker of aan degene die het voorwerp als eerste in zijn of haar bezit had gehad werd bestendig. Ze konden worden gemaakt in het Romeinse schrift, maar ook bijvoorbeeld in runen, een schrift dat was ontwikkeld om te kerven in harde materialen en dat daarom minder ronde vormen kende dan het schrift dat was ontwikkeld om Latijn te schrijven op relatief soepel papyrus of perkament. Iedereen die munten in zijn bezit had, had daarmee dus ook inscripties in zijn bezit.

Het geschreven woord was overal

Niemand ontkwam in de middeleeuwen aan het geschreven woord. Clerici schreven omdat ze geschreven teksten nodig hadden bij hun dagelijkse bezigheden. Aristocraten schreven ook omdat ze hadden geleerd dat ze macht konden uitoefenen door het geschreven woord en administraties moesten bijhouden. De handelaren in de stad begonnen te begrijpen dat het bijhouden van inkomsten, uitgaven en beloften tot betaling grote voordelen met zich meebracht, bijvoorbeeld wanneer men handel dreef over grote afstanden. Mannen én vrouwen konden lezen en schrijven leren. Zelfs de bovennatuurlijke wezens gebruikten het schrift. Duivels schreven het loos gepraat in de kerk op en knalden met hun achterhoofd tegen de muur wanneer ze het perkament met hun tanden probeerden op te rekken omdat ze anders niet genoeg ruimte hadden voor alle geklets. En middels brieven uit de hemel probeerde Jezus Christus zelf het gedrag van de gelovigen te beïnvloeden.

Men schreef teksten die nodig waren om een functie

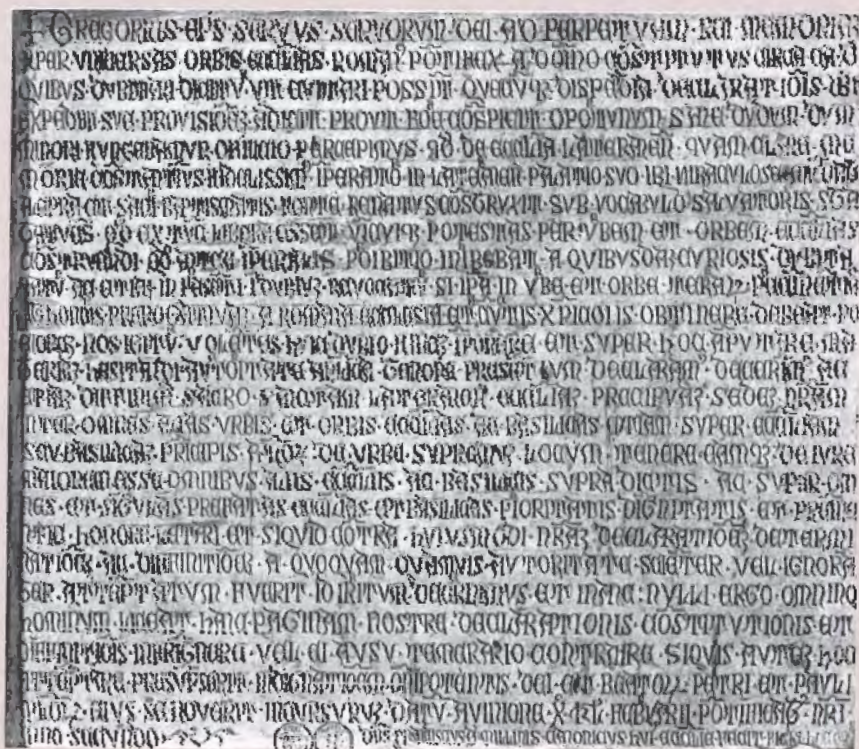
uit te oefenen (het gebedenboek van de priester) en teksten die hielpen bij de opleiding tot een functie (het grammaticaboek waaruit een *magister* onderwijs in het Latijn gaf). Geschreven teksten konden worden gebruikt om de samenleving te besturen (bijvoorbeeld geschreven wetboeken) of om goederen te beheren (rekeningen en overzichten van onroerende goederen). De relaties met de bovennatuurlijke wereld konden baat hebben bij

'Analfabetisme wordt in de beeldvorming vooral geassocieerd met middeleeuwse achterlijkheid.'

geschreven teksten (getijdenboeken, al dan niet verlicht, die de persoonlijke devotie van laatmiddeleeuwse vromen vorm gaven). Zelfs de woordkunst moest eraan geloven. De Latijnse literatuur van de oudheid was altijd al door monniken opgeschreven, maar na verloop van tijd ging men ook de verhalen en epen opschrijven die tot dusverre van generatie op generatie waren doorverteld. Dat gebeurde niet overal op hetzelfde moment, en sommige Europese talen brachten in de middeleeuwen niets of vrijwel niets aan geschreven literatuur voort. Zo is er uit middeleeuws Hongarije maar een enkele korte tekst in het Hongaars over. De geschreven literatuur daar gebruikte het Latijn, net als overal elders ten westen van de lijn die de huidige Baltische staten verbindt met Kroatië, en daarnaast het Duits. Ook in de Nederlanden kwam Duits naast Latijn, Frans, Nederlands en, vanaf de dertiende eeuw, Fries, voor.

Het zal inmiddels duidelijk zijn dat het schrift overal in de middeleeuwen bekend was, al was niet iedereen in staat om op dezelfde wijze met geschreven teksten om te gaan. Op verschillende tijden en plaatsen binnen het middeleeuwse millennium had men verschillende competenties. Niet iedereen kon lezen en van degenen die konden lezen kon niet iedereen schrijven. Maar in de middeleeuwen waren er geen of vrijwel geen ongeletterden in die zin, dat men niet in staat geweest zou zijn om 'schrift' als schrift te benoemen, of een 'boek' als boek. Men was vaak half-ongeletterd: men wist wat schrift was en wat het kon doen, ook al kon men zelf niet lezen of schrijven.

Onder degenen die zelf wél actief gebruik konden maken van het geschreven woord, kan men ook onderscheid maken. Halfgeletterden konden lezen en schrijven, maar zij hadden niet de mogelijkheid om geschreven teksten te manipuleren, te veranderen of aan te passen aan de omstandigheden. Onder geletterden was het verder mogelijk dat men uitstekend oorkonden kon maken, maar

niet bijvoorbeeld een geschiedverhaal kon schrijven. Degene die volledig geletterd was in het ene genre, was dat niet noodzakelijk in alle andere. Daarom is het nuttig om gradaties in geletterdheid te onderkennen, en om verschillende registers van elkaar te onderscheiden (geletterdheid in oorkonden is iets anders dan geletterdheid in geschiedschrijving). Maar daarin verschillen de middeleeuwen niet van andere perioden in de geschiedenis waarin geletterden naast ongeletterden voorkwamen. Je zou hooguit kunnen stellen dat de kans om in de vroege middeleeuwen een volledig geletterde tegen te komen geringer was dan tegenwoordig. Maar het verschil in kans tussen de late middeleeuwen en nu is al een stuk kleiner.

Het vliegwielt van de ontwikkeling

De hypothese dat de ontwikkeling van de middeleeuwse schriftcultuur in de dertiende eeuw definitief versnelde zal in de komende jaren nader onderzocht moeten worden. Er zijn genoeg aanwijzingen voor. In die eeuw doen zich enorme kwantitatieve ontwikkelingen voor: er worden bijvoorbeeld steeds meer oorkonden geproduceerd. Daarnaast gaan de boeken die men produceert er steeds meer uitzien als de boeken zoals we die nu kennen. Toen werden zaken als indices, kruisverwijzingen en inhoudsopgaven steeds meer gemeengoed, kennelijk omdat men er behoefte aan kreeg snel zaken op te kunnen zoeken. Toen ook werd het belang van geschreven bewijs in juridische

aangelegenheden voor het eerst af en toe belangrijker geacht dan het bewijs van levende getuigen. Er is ook een groei in het aantal scholen te merken, vooral in de steden. Die scholing leidde tot kennis, die kon worden toegepast. En die groei in toegepaste kennis leidde weer tot meer behoefte aan geschoolden. Zo kwam het vliegwielt van de westerse samenleving op gang, een vliegwielt dat tot op de dag van vandaag niet tot stilstand gekomen is. Het begon te draaien in de middeleeuwen, een tijdperk waarin net als in andere tijdperken analfabetisme voorkwam, maar waarin

tevens, dankzij een zich ontwikkelende schriftcultuur, de ontwikkeling kon beginnen van de wereld zoals wij die in Europa kennen.

Omdat het alfabetisch schrift zoals dat was ontwikkeld in de oudheid in de middeleeuwen functioneel bleek, kon de westerse schriftcultuur zich ontwikkelen. Alleen omdat er in de middeleeuwen een lezend publiek ontstond kon de boekdruk succes hebben. Dat hadden de denkers van de verlichting echter niet door en omdat hun visies op de wereldgeschiedenis zo invloedrijk waren zitten we nog steeds met het schijnbaar onuitroeibare vooroordeel van de analfabete middeleeuwen.

VERDER LEZEN:

Marco Mostert, 'A bibliography of works on medieval communication', in: M. Mostert (ed.), *New Approaches to Medieval Communication* (Turnhout 1999: **Utrecht Studies in Medieval Literacy** 1), pp. 193-318. Een lijst van 1580 relevante titels; de tweede editie is voorbereiding en zal zeker 5000 titels tellen.

Marco Mostert, *Oraliteit* (Amsterdam 1998).

Marco Mostert, 'Lezen, schrijven en geletterdheid. Communicatie, verschriftelijking en de sociale geschiedenis van de Middeleeuwen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 28 (2002), 203-221.

J.W.J. Burgers en Marco Mostert, 'De manie overal vervalsingen te zien.' Oorkondenvervalsingen in Egmond en Holland', in: G.N.M. Vis (ed.), *Het klooster Egmond: hortus conclusus* (Hilversum 2008), pp. 103-123.

Eltjo Buringh, *On Medieval Manuscript Production in the Latin West. Explorations with a Global Database*, dissertatie Utrecht, verdedigd 23 januari 2009. Zie ook: www2.hum.uu.nl/Solis/ogc/medievalliteracy/index.htm.

De originelen van oorkonden hadden rechtsgeldigheid en werden zorgvuldig bewaard. Het in het openbaar vertonen van de tekst kon echter het gezag van de ontvanger vergroten. Vandaar dat van belangrijke oorkonden soms een kopie werd gemaakt in de vorm van een inscriptie in steen. In dit geval gaat het om een bul van Paus Gregorius IX van 1372 voor St. Jan van Lateranen te Rome, waarvan in 1390 deze inscriptie werd gemaakt. Ook het pauselijke zegel, de *bulle*, waaraan de pauselijke oorkonde zijn rechtskracht ontleent, werd weergegeven.

Uit: S. Morrison, *Politics and Script: Aspects of Authority and Freedom in the Development of Graeco-Latin Script from the Sixth Century B.C. to the Twentieth Century A.D.*, the Lyell Lectures 1957, edited and completed by N. Barker (Oxford 1972), p. 259.